

Олександра САВЧЕНКО,
академік НАПН України

Формування у молодших школярів умінь самоконтролю і самооцінки

Оволодіння зазначеними вміннями є обов'язковою ознакою сформованості в учнів ключової компетентності уміння вчитися, яка є індивідуальною і суспільною цінністю.

У навчальній діяльності молодших школярів психологи виділяють такі види контролю: випереджувальний, операційний і підсумковий (за кінцевим результатом) (В.В.Давидов, А.К.Маркова, К.П.Мальцева, А.К.Дусавицький, Л.І.Титаренко та ін.).

Випереджувальний контроль пов'язаний із плануванням наступних дій, прогнозуванням результату, повторенням відповідних правил, на яких ґрунтується наступна робота.

Операційний контроль — сприяє свідомому виконанню завдання за його етапами (операційними кроками), що упереджує помилки або забезпечує своєчасне їх виправлення учнями. Він лежить в основі програмування, коментованого управління розумовою діяльністю учнів. У його здійсненні необхідно привчати учнів до використання конкретних прийомів самоперевірки, вчити працювати за пам'ятками, алгоритмами; промовляти напівголосно порядок дій, (І.С.Якиманська, Г.С.Костюк та ін.).

Підсумковий контроль (контроль за результатом) має на меті з'ясувати якість завершеної дії: як саме вивчено вірш, чи правильно розв'язано приклади, чи всі іменники підкреслено, чи точно виміряно довжину стрічки тощо.

Спостереження уроків показують, що вчителі початкових класів активно використовують різноманітні засоби контролю і оцінювання учнів. Вплив педагогічних оцінок, які вчитель висловлює учням протягом уроку, значно ширший, бо він переноситься дітьми на інші сфери свого життя, викликає розмаїту гаму почуттів. Аналіз педагогічної практики засвідчує, що частина педагогів формування в учнів контрольної-оцінювальної уміння і навичок обмежує епізодичними завданнями, які вимагають самоконтролю, закликами бути уважними, перевіряти себе. Спостерігається переважання контролю за кінцевим результатом, відсутність чітких орієнтирів, визначення учнями якості своєї роботи. Формування самоконтролю в молодших школярів ускладнює впевненість багатьох дітей у тому, що перевірка — це справа вчителя, батьків, а їм самим не потрібно це робити, бо вони дуже старалися і не могли помилитися.

Здійснюючи дослідження, ми ґрунтувалися на таких положеннях:

— процес формування в учнів уміння і навичок самоконтролю і самооцінки стає ефективним, якщо має системний характер і забезпечує взаємозв'язок мотиваційного, процесуального і вольового компонентів уміння вчитися. Це передбачає: 1) усвідомлення дітьми мети діяльності; 2) формування потреби якісно виконувати й перевіряти будь-яке навчальне завдання; 3) використовувати спеціальні прийоми самоконтролю і самооцінки.

Здійснення самоконтролю у навчальній діяльності відбувається як система взаємооберненого взаємозв'язку між метою, змістом роботи та діями учнів. Будь-який контроль і самоконтроль пов'язаний з оцінкою, оскільки у його процесі не тільки визначається ступінь правильності дій та результатів, а й висловлюються оцінювальні судження щодо якості роботи.

Розкриємо основні дидактичні умови формування у молодших школярів уміння і навичок самоконтролю і самооцінки.

Дослідження, які проводилися в лабораторії психодіагностики молодшого школяра Інституту психології НАПН України, показали, що у дітей цього віку найкраще розвинута перцептивно-рефлексивна увага, коли процеси сприймання поєднані з рухами, навчальними діями, потім — суто перцептивна, а на останньому місці — внутрішня (мислительно-мнемічна). Проте в межах загальної тенденції спостерігаються значні індивідуальні відмінності, які вчитель швидко помічає в процесі спостереження за поведінкою дітей впродовж уроку (С.А.Гончаренко, С.Л.Коробко, Т.Д.Ілляшенко).

За останні роки у розробленні методичних засад контрольної-оцінювальної діяльності вчителя початкових класів відбулися суттєві зміни: як на рівні нормативних матеріалів МОН України, у розробленні яких ми брали участь, так і у створенні нового навчально-методичного забезпечення впровадження другого покоління державного стандарту. Дослідження цієї проблеми на теоретичному і прикладному рівнях дозволяє висловити такі міркування. Передусім необхідно забезпечити системний підхід до формування у молодших школярів уміння самоконтролю і самооцінки. Обов'язковою умовою успішності цього процесу є поєднання мотиваційної і операційної складових із вихованням волі, відповідальності дитини. Інструментами формування цих уміння в учнів є оволодіння способами зіставлення виконаної роботи із зразком, засвоєння способу дій за алгоритмом, правилом, пам'яткою.

Дослідження показало, що для розвитку здатності учнів до самоконтролю і самооцінки необхідно забезпечити такі дидактичні умови, що мають міжпредметний характер.

1. Роз'яснювати учням на конкретних прикладах, що завдання можна виконати правильно або неправильно, коли відповідь вважається правильною, а коли неправильною. Діти поступово мають зрозуміти цінність самоконтролю, переконатись у його необхідності для успіху у навчанні.

2. Ускладнювати навчальні завдання в певній послідовності: (пояснення, аналіз зразка; застосування способу дій у тих самих умовах, у змінених, у нових).

3. Використовувати розгорнуту систему змістового оцінювання, щоб учням було зрозуміло, що вчитель схвалює, а що – ні; домагатися від учнів чіткого розуміння мети самостійної роботи і об'єкта перевірки.

4. Передбачати труднощі, які можуть виникнути в процесі виконання самостійної роботи в учнів різного рівня підготовки.

5. Пропонувати учням виконання завдань на вибір (у класі і вдома).

6. У процесі формування складних умінь і навичок одночасно опрацьовувати прийоми виконання завдання і способи його перевірки.

7. Під час виконання учнями тренувальних вправ передбачати спеціальні смислові "бар'єри", щоб запобігти зниженню гостроти уваги, утворення штампу дій.

У процесі дослідження було розроблено технологію формування самоконтролю, яка передбачає такі кроки: 1) усвідомлення учнями мети самоконтролю; 2) поопераційне пояснення способу дій під час самоконтролю (підкреслити, доповнити, підставити відповіді тощо); 3) взаємоконтроль у парній і груповій роботі; 4) оволодіння учнів контрольними прийомами, способами самоконтролю (опора на пам'ятку, зразок, алгоритмічний припис); 5) диференційований підхід учителя до виправлення помилок; 6) матеріалізація навчальних дій під час самоконтролю (підкреслення, доповнення, підставлення відповіді тощо).

З першого класу необхідно привчати дітей правильних способів роботи з навчальною книжкою, щоб вони засвоїли, як списувати з підручника, з дошки, як зіставляти зі зразком. Якомога частіше слід ставити учням запитання, що стимулюють випереджувальний контроль: "Як працюватимеш над вправою? Що роби ти спочатку, а що потім? Як можна перевірити написане?" У таких умовах дітям легше передбачити складність у роботі ще до початку її виконання, що упереджує можливі помилки. За концепцією П.Я.Гальперіна кожна навчальна дія починає формуватися за зразком. Оскільки сутність самоконтролю полягає у встановленні відповідності результату або способу діяльності заданому зразку, еталону, чітке засвоєння зразка дії при цьому є необхідним.

Виконання дії за зразком набуває особливого значення, коли учень вперше знайомиться з новим спосо-

бом дії. Крім пояснення, необхідно використовувати аналіз зразка, вправи за зразком з коментованим супроводом. Важливо, щоб все, що демонструє вчитель (цей елемент писати так... послухайте, як треба вимовляти це слово... послухайте, у якій послідовності слід міркувати...), відповідало еталонним вимогам засвоєної дії. Коли засвоюється новий спосіб дій, не варто поспішати виправляти учнівські помилки. Краще надати можливість дітям самостійно виправити допущені помилки, стимулюючи їх такими запитаннями: "Подумайте, яке питання слід поставити, щоб Микола знайшов помилку?", "Зверни, будь ласка, увагу на другий приклад", "Яку дію у міркуванні тут пропущено?" Доцільно неодноразово звернути увагу учнів на зразок дій з метою самоконтролю: "Зістав із зразком; подивись уважно ще раз на зразок, чим твій запис відрізняється" тощо.

Досліджуючи навчальні дії молодших школярів, Д.Б.Ельконін зробив висновок про те, що формування самоконтролю йде успішніше від контролю за діями інших до контролю за своїми власними. Тому оволодінню самоконтролем має передувати набуття учнями досвіду колективного контролю, коли якість виконаної роботи обговорює клас, відбувається взаємооцінювання, взаємоконтроль, у парі, групі. При цьому слід налаштувати дітей на доброзичливе ставлення один до одного, висловлювання порад, що і як треба виправити і чому саме.

Для розвитку в учнів умінь самоконтролю і самооцінки з досвіду роботи експериментальних класів можна рекомендувати впровадження у 3–4 класах рейтингових контрольних робіт (наприклад, після вивчення теми), презентації самостійних робіт (за певним планом), переведення вербальних суджень у знаки на сторінках зошита (скажімо, якщо впевнений у своєму результаті, постав "+", якщо допустив помилку "-"), які передують перевірці вчителя.

Психологічною формою самоконтролю є розвиток довільної уваги учнів, яка відображає зосередженість свідомості на навчальному об'єкті. При цьому у корі головного мозку виникає центр збудження, одночасно гальмуються інші ділянки кори. На ступінь уваги учня під час навчання впливають і сила мотивації учіння, насиченість середовища класу, обсяг роботи, втомлюваність дітей. Це треба враховувати в організації робочого місця учня і середовища класу. З віком у дітей під впливом навчання розвивається здатність працювати в умовах відволікаючих подразників, переключати увагу з одного об'єкта на інший. Разом з тим, враховуючи нестійкість довільної уваги, потрібно у проведенні уроку домагатися його структурної чіткості, завершеності кожного етапу, упереджувати калейдоскоп поверхових вражень, вчасно використовувати різні види фізкультхвилинок. Наприклад, хвилинки уваги, ігрові завдання: знайди відмінності між об'єктами, знайди вихід із лабіринту, назви, що змінилось на малюнку.

Наведемо приклад тренувального завдання, який було рекомендовано учням 3 класу для індивідуального виконання на уроці позакласного читання.

Тренуй увагу! Уважна людина помиляється менше.
Прочитай казку, яка має дві частини.

Будиночок для голок

Жили собі три голки, три сестри. Старша Голка була дуже цікава, завжди встромляла свого носа в будь-яку щілину. Середня – дуже непосидюча, весь час стрибала, жодної хвилини не могла посидіти спокійно. І обидві не товаришували з Ниткою.

– Я не буду з нею дружити, – казала Старша. – Вона така довга.

– І я не буду з нею товаришувати, – вторувала* їй Середня, – вона завжди плутається. Отакі були старші сестри. А Молодша дружила з Ниткою, ніколи з нею не розлучалась і завжди була зайнята різними справами: шила, пришивала, зашивала, штопала.

* Вторувала – повторювала, підспівувала.

1) Попрацюй над текстом.

Полічи скільки іменників у тексті. _____

Підкресли всі займенники. Скільки їх? _____

Прочитай продовження казки.

Старші сестри сердились на молодшу.

Та чи можна так надриватися? Ти ж незабаром зовсім затупишся від цієї роботи! І скільки можна вовтузитися з цією плутаною Ниткою? Коли ж жити для себе?

Але вона їх не слухала і продовжувала робити свою справу. Дивно, але Нитка у неї не плуталась, і сама голка залишилась такою ж блискучою й гострою, як і раніше.

2) Попрацюй над текстом.

У всіх словах, які говорять старша і середня сестра, підкресли тільки букву "а". Полічи і запиши, скільки вийшло цих букв.

Полічи вдруге. Якщо результати збіглися, ти уважний!

У другому абзаці підкресли всі букви "о". Полічи і запиши, скільки їх.

Полічи вдруге. Зістав результати. Чи уважний ти був?

Прочитай текст далі.

Та якось Старша Голка встромила свого тонкого носа в таку вузьку щілину, що він там надломився. А Середня так стрибнула, що опинилась між дошками підлоги та там і залишилась. Їй спершу навіть сподобалось: "Яке зручне житло!" Та згодом, припадаючи пилюкою і мокнучи під час миття підлоги, Голка почала іржавіти. Ніхто вже не впізнав би в ній колишню модницю.

– Але ж так і я можу загубитися, – подумала Молодша сестра, залишившись одна – однісінька. І вирішила вона побудувати собі будиночок.

3) Виконай складніше завдання на розподіл уваги. У цій частині тексту підкресли у всіх словах літеру "а" – однією рисочкою, а літеру "о" – двома.

4) Попрацюйте в парі. Перевірте один одного (парний взаємоконтроль).

У формуванні самоконтролю молодших школярів важливу роль відіграє постійне тренування гостроти

фонематичного слуху і зорової пам'яті. У зв'язку з цим не можна, наприклад, недооцінювати роль звуко-буквеного аналізу слів, їх чітке промовляння. Ці прийоми треба якнайширше використовувати у початковій школі. Доречно нагадати, що для навичок самоконтролю правильного письма важливо додержувати єдиного орфографічного режиму в усіх записах, які робить учень, незалежно від предмета, проводити попередню словникову роботу.

На різних уроках, а також у групах продовженого дня треба систематично тренувати увагу дітей, зокрема, такі її якості, як концентрація, вибірковість, стійкість, розподіл. Як показали дослідження психологів, доступним і ефективним для учнів третіх–четвертих класів є тренування уваги методом коректурної проби. Його суть полягає в тому, що учень робить певні викреслення або підкреслення літер, цифр в уривках (з робочого зошита, газети, журналу) протягом точно визначеного часу. Наприклад, завдання: учні першого варіанта в цьому уривку текста підкреслюють усі літери "а", другого – всі літери "і". Діти записують збоку, скільки всього в кожного вийшло літер, потім вони обмінюються текстами, з'ясовують, чи збіглися їхні підрахунки.

Для тренування концентрації та розширення обсягу уваги доцільно використовувати прийом демонстрування ілюстративного матеріалу протягом кількох секунд, з тим, щоб учні швидко охопили його зором. Після їхніх відповідей вчитель дає можливість ще раз повернутися до унаочнення і перевірити свою спостережливість.

Щоб самоконтроль став умінням, дітей слід навчати конкретних прийомів перевірки роботи за опорною пам'яткою. Наприклад, використовуючи обчислення на уроках математики, діти поступово мають навчитися робити перевірку арифметичної дії тією самою чи зворотною, робити "прикидку" відповіді, по-різному звіряти відповіді (готовий результат, таблиця, вибір однієї серед кількох, опора на проміжні відповіді).

Наведемо приклади завдань, які пропонувалися учням на уроках математики:

- застосувати спосіб обернених обчислень;
- пропонувати для самоперевірки приклади за умови, що кожна наступна відповідь повинна бути більшою за попередню;
- способи перевірки правильності розв'язання задачі; міркування за пам'яткою: 1) мені відомо, що... 2) треба дізнатися... 3) шукаю розв'язок... 4) розв'язую... 5) перевіряю відповідь...
- складання і розв'язання оберненої задачі;
- розв'язання задачі й іншим способом;
- співвіднесення одержаного результату з умовою задачі;
- прикидка відповіді або встановлення меж шуканого числа.

На уроках української мови учні засвоюють інші прийоми самоперевірки і самоконтролю: повторення

правила перед виконанням вправи; зіставлення роботи з текстом підручника, зразком, словником; коментоване письмо; проведення усних диктантів з використанням певних сигналів; розпізнавання орфограм на певне правило; взаємоконтроль та інше. Доречно нагадати, що для формування навички самоконтролю корисним є запам'ятовування графічного образу правильно написаного слова. Тому не можна виключати і такі традиційні прийоми як кількаразове відтворення різними способами написання "важких слів".

У початкових класах оцінка в балах – лише один із засобів мотивації. Вона не повинна витіснити більш важливих і довготривалих стимулів активного і сумлінного учіння. Домінуючим має бути вмотивоване оцінне судження вчителя, яке дає можливість учневі усвідомити, як саме він справився з роботою, що вийшло добре, у чому помилка, як її краще виправити.

Основні підходи до формування в учнів оцінювальних суджень:

- оцінювальна діяльність учителя як зразок для учнів у висловлюванні розгорнутої оцінки усної чи письмової відповіді;
- колективна оцінювальна діяльність (змістове колективне оцінювання; оцінювання у групі, підведення підсумку уроку);
- взаємооцінювання (за результатами роботи у парі);
- самооцінка (перегляд виконаної роботи; обговорення вголос результатів діяльності, вибіркове оцінювання зробленого).

Така послідовність відповідає висновкам дослідників про те, що оцінювання суб'єктом якості своєї діяльності формується через усвідомлення рівня досягнень, роботи, виконаної іншими.

Необхідною умовою стимулювання дітей до висловлювання оцінювальних суджень є використання вчителем мотиваційної функції педагогічного оцінювання. При цьому доцільно не лише відзначити позитивні і негативні якості роботи, а й вказати учням способи поліпшення результату, оптимістично налаштувати їх на подальші успіхи.

Щоб учні звертались до розгорнутих оцінювальних суджень, насамперед вони мають знати елементарні критерії оцінювання, на які слід орієнтуватися у самооцінюванні. Аналіз досвіду роботи вчителів показав доступність і ефективність практичного засвоєння учнями 3–4 класів таких критеріїв оцінювання і самооцінювання:

- правильність виконання (чи правильно зробив, відповів?);
- повнота (Чи все розказав? Чи завершив роботу? Чим можна доповнити сказане, зроблене?);
- загальне враження від оформлення роботи (охайність, спосіб розташування запису, якість мовлення та ін.).

Висловлюючи оцінювальні міркування, дитина навчається застосовувати їх як щодо інших, так і стосовно власної роботи, а це сприяє обґрунтованості висловлювань. Залучаючи дітей до оцінювальних суджень, необхідно налаштовувати їх на доброзичливе ставлення дитячого колективу до кожного учня, незалежно від його успіхів. Доцільно використовувати такий спосіб колективного аналізу виконаної роботи, під час якого частина дітей має відзначити тільки позитивне, а інша частина – вказати недоліки. Наприкінці обговорення слово надається тому, чия робота (відповідь) обговорювалася. Наведемо приклад навчання самоаналізу і самооцінки учнів 2 класу (другий семестр) з досвіду вчительки М.І.Кальчук (ЗНЗ №1 м. Українка Київської обл.).

Після завершення виконання письмового завдання на уроці української мови вчитель пропонує учням проаналізувати свою роботу за запитаннями, які висвітлено на екрані дошки:

- що саме сподобалось у роботі, а що – ні;
- важко чи легко було виконувати завдання;
- яке речення написав найкраще;
- чи знайшов помилку? як краще її виправити?
- якої допомоги потребуєш?

Учитель час від часу на різних уроках пропонує одному з учнів вголос проаналізувати виконання свого завдання за запитаннями: що виконав правильно? У чому сумнівався? Чи знаходив у себе помилки? Акуратною чи неохайною вважаєш свою роботу? Як виконав цю роботу порівняно із попередньою? Інші учні, погоджуючись чи ні із самоаналізом свого однокласника, можуть висловлювати свої міркування, дають поради. Такий підхід сприяє співпраці, уважно-му ставленню дітей до думки іншого.

Методично правильно здійснювана вчителем контрольно-оцінювальна діяльність розвиває і формує у дітей такі процеси пізнання, як увага, мислення, пам'ять, воля, мовлення, пізнавальну активність та самостійність, зміцнює почуття відповідальності. Особливо важливим для розвинутого уміння самостійно вчитись набуває формування у дітей умінь взаємо- й самоконтролю, самоперевірки та самооцінювання. За цих умов в учнів розвивається здатність до рефлексії і корекції своїх навчальних досягнень.

Отже, формування в учнів самоконтролю і самооцінки здійснюється у взаємозв'язку із усіма складниками уміння самостійно вчитись. Розвиток цих якостей сприяє мотивації суб'єктності учіння, саморегуляції пізнавальної діяльності молодшого школяра. У розвитку цих умінь необхідно систематично розвивати довільну увагу, її концентрацію і розподіл; застосовувати взаємоконтроль і взаємооцінювання.

